

ŽVILGSNIS Į TARYBINĘ STATISTIKĄ

Petras Gediminas Adlys
Buvęs Statistikos departamento vadovas
Tel. (8 5) 272 1060

ĮVADAS

Iš 90-ties Lietuvos statistikos metų ištisas pusšimtis teko tarybiniam laikotarpiui. To meto statistika vertinama nevienareikšmiškai, dažniau neigiamai. Vien juoda spalva dažniausiai ją piešia ne specialistai, sudarę nuomonę iš atskirų, dažniausiai politinę situaciją vertinančių, pasisakymų ir kitokių rašinių periodinėje spaudoje.

Likimas man lėmė 35 metus dirbti tarybinės statistikos įstaigose, o atkūrus nepriklausomybę – dar 15 metų jau nepriklausomos Lietuvos valstybės statistikoje. Eidamas planinio ūkio statistikos vingiuotu keliu, daug mačiau, patyriau, pergyvenau. Džiaugiuosi, kad vėliau teko dalyvauti kuriant mūsų valstybės statistiką ir jai integruojantis į Europos statistikos sistemą.

Tai buvo nelengva, tačiau profesine prasme įdomi ir vertinga patirtis. Juk statistiką rengti teko dviejų visiškai skirtingų politinių ir ekonominių sistemų sandūroje. Apie tarybinių metų statistiką, jos metodologiją, patikimumą galėjau susidaryti pakankamą vaizdą, taip pat apgalvoti, ką būtų galima perimti. Esu įsitikinęs, kad pirmajame naujos statistikos kūrimo dešimtmetyje mums labai pravertė teigiamas ankstesnės statistikos įdirbis, specialistų kvalifikacija, nusistovėję ryšiai. Todėl piešti to laikotarpio vien juoda spalva negalėčiau. Manychiau, pasaulyje apskritai nėra reiškinijų, kuriuos galima būtų vertinti tik teigiamai arba neigiamai.

Nepretenduoju į išsamų tarybinio laikotarpio statistikos aprašymą ir vertinimą. Tai daugiau tų metų statistikos praktiko pasakojimas apie statistikos darbus ir statistikus – kas matyta, patirta, pergyventa. Lietuvoje stokojama išsamesnių statistikos istorijos darbų (bene daugiausia darbų tam skyręs tik prof. S. Martišius). Manau, okupacijų (sovietinės ir vokiškosios) metų statistika verta didesnio mokslininkų dėmesio.

Po tokios įžangos norėčiau pateikti per ilgus darbo metus išryškėjusius neigiamus ir teigiamus tarybinės statistikos bruožus. Šie vertinimai yra mano asmeninė nuomonė. Gerai būtų, kad statistikai

teoretikai ir praktikai pratęstų svarstymus ir diskusijas šiais klausimais.

Neigiami tarybinės statistikos bruožai:

- „Priešimas“ prie plano (planinių rodiklių) metodikų.

- Planų vykdymo statistinės kontrolės funkcija. Tai suformavo valdžios polinkį pernelyg domėtis statistika, bandyti daryti įtaką jai, teigti, kad „taisomi“ statistikos, o ne plano skaičiai.

- Ataskaitų įmonėse ir organizacijose tikrinimai. Jie suformavo nuomonę apie statistikos įstaigas kaip kontrolės aparato dalį (posakis „paleis tikrintojus nuo grandinių“ buvo taikomas ir joms).

- Nacionalinės sąskaitybos ignoravimas.

- Gyvenimo lygį, skurdą apibūdinančių rodiklių trūkumas socialinėje statistikoje.

- Savitikslių kainų indeksų skaičiavimo metodikos.

- Daugelis statistinių rodiklių – ypač makroekonomikos – buvo nepalyginami tarptautiniu mastu.

- Kai kurių operatyvinių duomenų apie darbų eigą ar jų technologijas (sėjos, pasėlių priežiūros, aprūpinimo materialiniais ištekliais ir kt.) rinkimas.

- Izoliacija nuo tarptautinės ir Vakarų šalių statistinės minties, ryšių su tarptautinėmis organizacijomis ir kitų šalių statistikos tarnybomis sutelkimas sąjunginėse žinybose.

- Pernelyg daug statistinės informacijos buvo su žyma „Tarybiniam naudojimui“.

Teigiami tarybinės statistikos bruožai:

- Statistinės informacijos rengimo ir skelbimo spaudoje operatyvumas.

- Užtikrintas numatytų statistikos darbų finansavimas, aukštas, palyginti su kitomis to meto žinybomis, techninio aprūpinimo lygis.

- Efektyvus bendradarbiavimas su kitomis institucijomis: metodikų rengimas, bendri tyrimai (demografinės situacijos, užimtumo ir kt.), analizės, apžvalgos.

- Kompleksinis požiūris rengiant kai kurią statistinę informaciją, pvz., apie kaimą kaip visumą: žemės ūkio ir kitos veiklos rūšys kaime, kaimo gyventojų užimtumas, socialinė raida – apsirūpinimas

ikimokyklinio ugdymo įstaigomis, mokyklomis, sveikatos ir kultūros įstaigomis, parduotuvėmis, atstumai iki jų.

- Operatyviai atliekami tyrimai apie naujai numatytų socialinių ekonominių priemonių įgyvendinimą (pvz., darbo užmokesčio ar pensijų didinimą, kooperatyvų kūrimąsi ir kt.).

- Rengiami pagrindinių gaminių savikainos (darbo užmokestis, žaliavos ir medžiagos, kuras, elektros energija ir kt.) ir kainų struktūros rodikliai.

- Periodiškai rengiami ir skelbiami duomenys apie atskirų profesijų darbuotojų darbo užmokestį. Tai leido palyginti vadovų, specialistų ir darbininkų darbo užmokestį.

- Sistemingas statistinės informacijos skelbimas periodinėje spaudoje, radijo ir televizijos laidose, konferencijos ir kiti tarpinstituciniai renginiai statistikos organizavimo ir metodologijos klausimais.

- Kryptinga statistikos specialistų rengimo politika, rezervo sudarymas, perspektyvių specialistų iš žemesnių grandžių perkėlimas į aukštesnes, tolerancija vyresnių kartų specialistams, statistikos darbo veteranams.

- Teigiama įtaka statistikos organizavimui ir informacijos sklaidai, daroma visų miestų ir rajonų statistikos įstaigų.

- Aukštas Lietuvos ir kitų Baltijos šalių statistikos lygis, jų teigiamos patirties vertinimas ir panaudojimas kitose tuometinėse sąjunginėse respublikose.

- Pažintine prasme įdomūs ir naudingi sąjunginiai statistikų suvažiavimai, kuriuose dalyvaudavo visų institucijų, tvarkančių statistiką atstovai, statistika besidomintys ar ją naudojantys mokslininkai, specialistai iš užsienio šalių. Jie vykdavo pradėjus rengti eilinį gyventojų surašymą.

STATISTIKOS ORGANIZAVIMAS

Centrinės TSRS statistikos valdybos (sudarytos 1918 m.), veikusios prie TSRS Liaudies komisariato, aparatas ir funkcijos 1929 m. buvo perduotos TSRS Valstybiniam plano komitetui. Susiliejus statistikos ir planavimo organams, statistika tapo ekonominės politikos dalimi, sumažėjo jos objektyvumas ir savitumas. Statistika buvo atskirta 1948 m., įkūrus Centrinę statistikos valdybą (CSV) prie TSRS Ministrų tarybos.

Pokario Lietuvoje iki 1948 m. buvo Plano komisijos Liaudies ūkio apskaitos valdyba, kuri tvarkė ir statistiką, vėliau – TSRS CSV Lietuvos TSR statistikos valdyba. Pastaroji 1960 m. tapo CSV prie Lietuvos TSR Ministrų tarybos, o 1987 m. – Valstybinio statistikos komitetu, o jos vadovas – vyriausybės nariu. Keičiantis

pavadinimams, funkcijos liko tos pačios – tai buvo sąjunginė respublikinė įstaiga, centralizuotai metodiškai vadovavusi pirminei apskaitai (išskyrus finansų) ir statistikai. Taigi, nuo 1940 m. iki pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo šalies statistikos įstaiga buvo TSRS statistikos dalis. Ji dirbo pagal sąjunginį respublikinį statistikos darbų planą. Darbai buvo finansuojami iš sąjunginio biudžeto. Reikėtų pažymėti, kad per paskutiniuosius du dešimtmečius buvo galima atlikti statistikos darbus tik respublikos reikmėms, gavus papildomą sąjunginį ar vietos finansavimą. Visuose rajonuose ir respublikinės priklausomybės miestuose buvo statistikos padaliniai (statistikos skyriai, vėliau skaičiavimo stotys ar centrai), Vilniuje – statistikos valdyba. Jų ūkinę finansinę veiklą sumaniai organizavo CSV Vyriausioji skaičiavimo darbų valdyba (ilgametis vadovas A. Kaulavičius).

Išskirtinis vaidmuo teko Respublikiniam skaičiavimo centrui (RSC), įkurtam 1968 m. Daugumą RSC darbų sudarė užsakovų apmokamos apskaitos ir skaičiavimo darbų paslaugos, tačiau jis atliko ir statistinių duomenų surinkimo, suvestinės informacijos parengimo bei išleidimo funkcijas (pagal CSV programas). Tai atlikdavo RSC šakiniai statistinės informacijos parengimo, programavimo ir ESM eksploatavimo padaliniai. Tada kai kurios statistinės informacijos (pramonės veiklos, gyvulininkystės produktų gamybos ir kt.) parengimo darbai – nuo duomenų surinkimo iki suvestinių išleidimo – buvo atliekami automatizuotai. Šiuos darbus apmokėdavo CSV. RSC tuo metu buvo bene moderniausias tiek savo techniniu aprūpinimu, tiek gebėjimais.

Reikėtų prisiminti, kad ne visa statistika buvo rengiama CSV, kai kurių sričių statistiką tvarkė ministerijos ir kitos institucijos. Nustatyta tvarka suvestinius duomenis jos teikė CSV arba skelbdavo pačios. Tai statistinė informacija apie eksportą ir importą, teisėsaugą, nusikalstamumą, biudžeto vykdymą, sveikatos apsaugą, bendrojo lavinimo mokyklas ir moksleivius (aukštosios ir specialiosios vidurinės mokyklos ataskaitas teikdavo CSV), profsąjungų veiklą ir kt.

STATISTIKOS METODOLOGIJA

Man, praktikui, sunku vertinti teorinius tuometinės statistikos pagrindus. Mes vadovavomės pagrindais, suformuluotais to meto statistikos vadovėliuose, kurių visoms statistikos sritims buvo pakankamai, kituose statistikai skirtuose leidiniuose, ekonominės bei statistinės krypties žurnaluose, periodinėje spaudoje, taip pat metodikose, kurias rengė CSV su tam tikromis valdymo ir mokslo institucijomis. Visa tai rėmėsi to meto ekonomine teorija, ekonominėmis ir

socialinėmis normomis. Beje, visuose vadovėliuose skaitėme, kad „bendras statistikos metodas yra dialektinis metodas“. Bene išsamiausiai tai apibūdinta socialinės ekonominės statistikos vadovėlyje, išleistame 1989 m.: „Su liaudies ūkio ekonomikos, finansų, planavimo, šakinės ekonomikos, sociologijos, demografijos ir kitais visuomeniniais mokslais statistiką sieja dar ir tam tikras objekto bendrumas, taip pat bendras teorinis ir metodologinis pagrindas, kurį tarybiniais visuomenės mokslams sudaro marksistinė-lenininė politinė ekonomija ir marksistinė-lenininė filosofija. Matematinų metodų taikymas lemia socialinės-ekonominės statistikos ryšį su matematikos mokslais.“ Bet dalykiniame minėto vadovėlio tekste apie „dialektinį metodą“ nieko nekalbama. Mokslininkai, įskaitant ir tų pačių vadovėlių autorius, sugriuvus Sąjungai, teigė, kad „akademine statistika buvo tapusi partinės propagandos elementu“.

Statistikos praktikai, pasinaudodami Lietuvos mokslo institucijų, atskirų mokslininkų, statistikos duomenis rengiančių ir informaciją naudojančių specialistų patirtimi stengėsi sąjungines metodikas, konkrečių ataskaitų pildymo instrukcijas pritaikyti Lietuvos sąlygoms, susiklosčiusiai ūkio apskaitos praktikai.

Pagrindiniai statistinių duomenų šaltiniai buvo įmonių, kolūkių, įstaigų ir organizacijų veiklos ir jos rezultatų, darbuotojų skaičiaus ir profesinės sudėties, darbo užmokesčio ir kt. ataskaitos; finansinės apyskaitos (įmonių, kolūkių, mokslo institucijų, visuomeninių organizacijų ir kt.); surašymai (gyventojų ir būstų, materialinių išteklių, pasėlių, gyvulių ir kt.); atrankiniai tyrimai (šeimų biudžetų, pensijų dydžio bei jų struktūros ir kt.). Ataskaitos buvo mėnesinės, ketvirtinės, metinės ir kitokio periodiškumo. Kai kuriais laikotarpiais, valdžios pavedimu, buvo renkama operatyvinė atskaitomybė apie atskirų darbų eigą ar produkcijos gamybą (dešimtadienė, penkiadienė). Tokia atskaitomybė erzino respondentus, formavo neigiamą nuomonę apie statistiką. Statistikai rengti buvo naudojami ir administraciniai duomenys: gimimų ir mirčių, santuokų ir ištuokų, registravimo aktai, atvykimų ir išvykimų registravimo talonai, žemės, jos pasiskirstymo naudmenomis ir pagal naudotojus, individualių statybų, automobilių registravimo ir kt.

Statistikos įstaigoms teikiamas ataskaitas ar tyrimų klausimynus pasirašydavo įmonės vadovas ir vyriausiasis buhalteris, taigi suvestiniai statistikos skaičiai būdavo šių dokumentų sumavimo rezultatas. Skaičiavimais pagrįsti buvo balansiniai darbai – visuminio visuomeninio produkto, nacionalinių pajamų, gyventojų pajamų ir išlaidų, darbo jėgos išteklių ir jų naudojimo balansai ir kiti skaičiavimai.

BENDRADARBIAVIMAS RENGIANČIĄ STATISTIKĄ

Praėjus daugeliui metų, su dėkaugsmu ir dėkingumu prisimenu profesionalią ir geranorišką mokslo įstaigų teiktą pagalbą formuojant statistikos darbų planą, sprendžiant jų organizavimo ir metodinius klausimus. Pirmiausia paminėtina Vilniaus universiteto Statistikos katedra, kurioje dirbę mokslininkai padėjo spręsti praktines statistikos problemas: dalyvaudavo CSV darbo grupėse, padėjo kuriant lietuvišką statistikos terminiją, rengė pranešimus konferencijoms, straipsnius spaudai, statistikos vadovėlius, vertindavo svarbesnių statistikos darbų metodikas, parengtas sąjunginės CSV.

Labai svarbus mokslo ir praktikos bendravimo įvykis – 1976 m. išleista pirmoji VU statistikų laida. Visa ji atėjo į CSV. Nemažai šių specialistų nuėjo ilgą statistikos kelią, tapo pripažintais, daug jų tebedirba ir šiuo metu, be to, jiems atėjus CSV tapo lietuviška įstaiga. Glaudžiai bendradarbiauta su Kauno politechnikos ir Medicinos, Vilniaus pedagoginio instituto, Žemės ūkio akademijos ir kai kurių kitų aukštųjų mokyklų statistikos ir kitais specialistais. Produktyvus bendradarbiavimas buvo ir su Mokslų akademijos institutais – Ekonomikos, Matematikos ir informatikos ir kai kuriais kitais. Geranorišką pagalbą teikė sąjunginės CSV statistikos mokslinio tyrimo instituto bei jo Rygos filialo mokslininkai. Buvo apginta nemažai disertacijų iš statistikos srities.

Statistika domėjosi ministerijų ir kitų žinybų specialistai, CSV parengtos statistinės analizės buvo svarstomos jų kolegijose, vadovybės posėdžiuose. Tai Sveikatos apsaugos, Socialinės apsaugos, Švietimo, Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo, Statybos, Žemės ūkio ministerijos, valstybiniai darbo ir kainų komitetai ir kt. Svarstant analitinę medžiagą būdavo kalbama ir apie statistikos problemas bei statistinių duomenų patikimumą. Specifiniai, bet dalykiški santykiai siejo su Plano komiteto vadovybe, jo padalinių vadovais ir specialistais.

Svarbu tai, kad CSV neapsiribojo išskirtinai žinybine veikla. Su valstybės ir mokslo institucijomis atlikdavo tyrimus, rengdavo bendras analizes, apžvalgą, kartais ir leidinius. Bendro darbo rezultatai buvo ypač naudingi rengiant svarbius projektus. Antai labai įdomus ir aktualus tyrimas atliktas 1974 m. Valstybinis darbo komitetas, Sveikatos apsaugos ministerija ir CSV atliko atrankinį šeimų tyrimą: apklausta 25 proc. šeimų, kuriose santuoka buvo užregistruota 1964, 1968 ir 1972 m., iš viso 17 tūkst. šeimų. Greta socialinių ir higienos klausimų buvo pateikiami ir reproduktyvaus elgesio klausimai. Tyrimas atskleidė gana ryškų dėsningumą tarp gimstamumo mažėjimo

ir šeimos gyvenimo sąlygų, sutuoktinių išsilavinimo, moterų užimtumo ir kitų šeimos socialinių ir ekonominių charakteristikų. Tyrimo rezultatai buvo paskelbti moksliniuose straipsniuose ir pranešimuose, panaudoti aktyviai demografinėi politikai formuoti, gyventojų skaičiaus ir sudėties prognozėms.

Statistikos praktikoje suvestiniams duomenims gauti, ypač siekiant turėti patikimesnes dinamikos eilutes, buvo naudojamos ne tik ataskaitos. Antai Pramonės ir transporto statistikos skyriaus viršininkas Š. Fridbergas, pasinaudodamas archyvuose rastais pramonės įmonių (lentpjūvių, malūnų, mėsos bei pieno perdirbimo ir kt.) registravimo, mokesčių mokėjimo ir kitais netiesioginiais duomenimis, įrodė, kad ikikarinės Lietuvos pramonės produkcijos apimtys buvo gerokai didesnės negu sąjunginės CSV apskaičiuotosios. Po ilgo susirašinėjimo ir diskusijų šie skaičiavimai buvo pripažinti ir Maskvoje. Apie ikikarinės Lietuvos pramonę Š. Fridbergas išleido knygą, kurią specialistai labai gerai įvertino. Gyventojų statistikos skyriaus viršininkė V. Grigaitė pagrindė ir apgynė skaičiavimus, kad ikikarinės Lietuvos gyventojų skaičius (pokario teritorijoje) buvo didesnis – 3037 tūkst. (sąjunginės CSV duomenimis – 2880 tūkst.). Panašiai buvo patikslinta ir daugiau 1939 m. skaičių.

Tuo pasiremiant galima teigti, kad Lietuvos statistikų profesinis lygis ir teorinis pasirengimas buvo palyginti aukštas, jie nestokojo ryžto ir patriotizmo siekti patikimesnių, šaliai naudingų ikikarinės Lietuvos skaičių, nors tai padaryti nebuvo lengva.

STATISTIKOS VADOVAI IR SPECIALISTAI

Ilgiausiai CSV viršininku buvo ir ryškų pėdsaką tuometinės statistikos veikloje paliko B. Dubasovas. Visą gyvenimą pradirbęs statistikos sistemoje, šis žmogus gerai žinojo tuometinę jos teoriją ir nevengė naujovių. Išskirtinio jo dėmesio susilaukdavo didieji statistikos darbai – surašymai, vienkartiniai tyrimai, statistinės apžvalgos, statistikos įstaigų plėtra, kadrai. Tuo metu vyravo rusų tautybės darbuotojai. Tačiau B. Dubasovo iniciatyva buvo įkurtas Kauno statistikos technikumai (nuo 1963 m. – ekonomikos technikumai), kurį baigė labai daug tuo metu dirbusių ir būsimų statistikų. Svarbu tai, kad dieniniame skyriuje didžiumą sudarė lietuviai, nemažai jų mokėsi neakivaizdiniame skyriuje. Tai buvo pirmieji nacionaliniai statistikos kadrai. Tačiau lūžis įvyko vėliau, kai statistikų skaičių kasmet pradėjo papildyti statistikos specialybę įgijusieji Vilniaus universitete.

1973–1975 m. statistikos tarnybos vadovu buvo J. Rusenka (atėjęs iš partinių organų). Jis sakė – jūs dirbkite statistikos darbą taip, kad priekaištų nebūtų, o aš rūpinsiuos plėtra, investicijomis (įskaitant ir dar-

buotojų butams), modernesnei skaičiavimo technikai, skaičiavimo centrų pastatų statybai. Tuo metu buvo padaryta labai gera pradžia sparčiai skaičiavimo centrų plėtrai.

Ilgą laiką – 1975–1989 m. – statistikos vadovu buvo K. Lengvinas (taip pat iš partinių organų). Savo pareigas jis ėjo sąžiningai, rūpinosi darbuotojais, materialinės bazės plėtra, profesionalams leido dirbti savarankiškai, sau pasilikdamas tik griežtą vadovo kontrolę. Paskutiniais tarybiniais ir pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos metais (1989–1992) statistikai vadovavo V. Jankauskas (iš partinių organų). RSC 1969–1990 m. vadovavo A. Motiejūnas. Jis buvo iniciatyvus, sumanus ir ryžtingas vadovas, daug padaręs dėl centro plėtos.

Reikėtų pridėti, kad visų statistikos vadovų pavaduotojai įvairiu laiku buvo profesionalai. Tai S. Bielianskis, J. Pocius, Z. Kuncevičius, V. Trukšinas, V. Kornijenkovas, P. G. Adlys.

CSV ir RSC vadovais bei jų pavaduotojais dirbo asmenys, įgiję aukštąjį išsilavinimą (statistikos, ekonomikos, informatikos). Dauguma vyr. specialistų ir specialistų taip pat turėjo aukštąjį išsilavinimą, kiek mažiau – specialųjį vidurinį. Apie 90 proc. sistemos darbuotojų sudarė moterys.

STATISTIKOS SRIČIŲ PLĖTRA

Labai aktuali buvo pramonės statistika, ypač laukiami buvo mėnesiniai pranešimai. Buvo rengiama informacija apie pramonės įmones (grupavimai pagal šakas ir dydį), produkcijos gamybą natūrine ir vertine išraiška, gamybinius pajėgumus, pagrindinių gaminių savikainą, darbuotojų skaičių, jų profesinę ir amžiaus sudėtį, uždarbį, darbo našumą ir kt. Svarbu tai, kad buvo rengiama statistinė informacija apie pramonės išsidėstymą miestuose ir rajonuose. Buvo pateikiama ir pramonės šakų statistinė analizė. Šią statistiką tvarkė pramonės ir transporto statistikos skyrius (1980 m. jis buvo reorganizuotas į du savarankiškus skyrius), kurio ilgametis (1945–1979 m.) vadovas buvo jau minėtas žinomas statistikas Š. Fridbergas, po jo – Z. Rybalka, A. Rutkauskienė. Naujam transporto statistikos skyriui vadovavo L. Kozlova (iki 1992 m.). Skyrius rengė statistinę informaciją apie visų rūšių transporto veiklą, fiksavo individualių automobilių skaičiaus didėjimą.

Sunkią ir atsakingą statybos ir kapitalinių įdėjimų statistiką tvarkė kapitalinės statybos statistikos skyrius. Buvo rengiama informacija apie kapitalinius įdėjimus pagal paskirtį į ūkio ir pramonės šakas, statybos organizacijų veiklą, statomus ir pastatytus objektus pagal paskirtį (gamybinės, administracinės, socialinės, ikimokyklinės įstaigos, mokyklos,

ligoninės, butai). Ši informacija buvo labai paklausi, bet koks apsirikimas ar netikslumas turėjo skaudžių pasekmių: nuo plano vykdymo priklausė investicijų skyrimas, įskaitant ir lėšas butų statybai. Šiam skyriui 1953–1964 m. vadovavo V. Infianskas, vienintelis gimęs ankstesniame šimtmetyje (1899 m.) ir dirbęs tarpukario Lietuvos statistikos įstaigose (nuo 1926 m.). Po jo skyriui vadovavo E. Kostenko ir V. Dolomanovas.

Pakankamai kokybiškai buvo rengiama žemės ūkio produkcijos gamybos, žemės naudojimo, ūkių veiklos, darbo žemės ūkyje statistika. Ji buvo rengiama pagal rajonus, ekonomines rajonų grupes (nustatytas pagal žemės vertinimą ekonomiais balais), buvo palyginama su tuometinėmis sąjunginėmis respublikomis, o kai kurie rodikliai – derlingumas, gyvulių produktyvumas, produkcijos gamyba ir suvartojimas vienam gyventojui – ir su kitomis šalimis. Štai 1990 m. buvo išleistas statistikos leidinukas „Lietuvos ir užsienio šalių žemės ūkis“. Reikėtų pastebėti, kad pasinaudojant pasėlių ir gyvulių surašymo bei atrankinių tyrimų duomenimis, gana tiksliai buvo įvertinama kolūkiečių ir tarybinių ūkių darbuotojų pasodybinių sklypų produkcija, sudariusi bene didžiausią, palyginti su kitomis sąjunginėmis respublikomis, žemės ūkio produkcijos gamybos dalį. Ilgą laiką šiam skyriui vadovavo S. Bielianskis, Z. Verchovina, A. Šiliagina, o vėliau – skyriuje pradėjusi dirbti jauna specialistė A. Šapolienė.

Svarbi ir laukiama buvo statistinė informacija apie vidaus prekybą. Nuo jos rodiklių priklausė, kokie mažmeninės prekybos fondai bus skirti, kaip bus aprūpinami Lietuvos žmonės prekėmis. Skyriui vadovavo M. Stasiulionis (vėliau ilgus metus dirbęs VU Statistikos katedroje), 18 metų – F. Brancovskaja, po jos – N. Alejeva. Materialinio techninio aprūpinimo statistiką tvarkė atskiras skyrius (vadovė D. Gofman, N. Prochorova). Kalbant apie užsienio prekybos statistiką vertėtų pažymėti, kad tik 1988 m. buvo įkurtas ekonominių ryšių su užsieniu statistikos skyrius, vadovaujamas V. Tokarevos. Jis pradėjo rinkti iš įmonių duomenis apie prekių eksportą ir importą. Tačiau aktyvesnė užsienio prekybos statistikos plėtra prasidėjo nepriklausomybės metais.

Naujoms technologijoms ir darbo organizavimo formoms stebėti 1962 m. buvo įkurtas naujosios technikos statistikos skyrius. Nuo pat įkūrimo iki 1991 m. jam vadovavo G. Vainorienė.

Pradėjus skirti lėšų aplinkai tvarkyti buvo įgyvendinamos aplinkos apsaugos priemonės, šiai naujai statistinei informacijai rengti 1979 m. buvo įkurtas gamtinių išteklių ir aplinkos apsaugos statistikos skyrius, vadovaujamas E. Panavienės.

Svarbūs buvo finansų ir kainų statistikos skyriaus darbai. Šio skyriaus vadove nuo 1973 iki 1990 m. buvo B. Šešplaukienė. Kartu su planiniais statistikos darbais, bendradarbiaujant su finansų, bankų ir kitais specialistais, šis skyrius atliko finansinių srautų tarp Lietuvos ir buvusios Sąjungos skaičiavimus (kažką panašaus į dabartinį mokėjimų balansą).

Labai svarbus buvo balansinių darbų skyrius (1977–1995 m. jam vadovavo N. Glembockaja). Šis skyrius rengė tarpšakinius balansus (pirmąjį septintajame dešimtmetyje sudarė MA Ekonomikos institutas, vadovaujamas L. Satunovskio), produkcijos įvežimo ir išvežimo duomenis, skaičiavo visuminį visuomeninį produktą, nacionalines pajamas (pagal tų metų metodologiją). Pastarųjų skyrių parengti skaičiavimai tapo pagrindu nepriklausomybės išvakarėse pasakyti, kad Lietuva nėra kitų sąjunginių respublikų išlaikoma.

„Tikrosios“ statistikos (atrankinių tyrimų) metodika buvo pagrįsta gyventojų biudžetų statistika (kurį laiką vadinta darbininkų ir tarnautojų, vėliau dar ir kolūkiečių biudžetų). Šiam skyriui 1959–1974 m. vadovavo I. Gavrilovas, po jo – Z. Gedvilas. Pagrindinis šios srities metodologas ir analitikas buvo V. Perelaikovas, atidavęs statistikai 33 metus. Dėl nepakankamai reprezentatyvios imties šios statistikos duomenys nebuvo labai patikimi, tačiau jie atspindėjo realią gyventojų pajamų ir išlaidų struktūrą.

Aštuntajame dešimtmetyje buvo sudarytas atskiras socialinės statistikos skyrius, o prie jo priskirta vadinamoji moralinė (teisėtvarkos, nusikalstamumo, įvairių neigiamų reiškinių) statistika. Pirmoji šio skyriaus vadovė buvo Z. Šniukštienė. Ši statistika rėmėsi kituose skyriuose ar institucijose sukauptais duomenimis, atliko savarankiškus tyrimus. Šios srities darbai tapo impulsu ir naujiems, aktualiems neigiamų reiškinių tyrimams. Pavyzdžiui, Ukrainos statistikai aštuntajame dešimtmetyje atliko apklausą apie naminės (runkelinės) degtinės gamybą ir suvartojimą. Apskaičiuoti rodikliai dėl įspūdingumo įgijo platų atgarsį. Tačiau valdžia pasmerkė ne patį reiškinį, o kaip įprasta – nusprendė, esą statistikai nemoka skaičiuoti. Įvairių nuobaudų jiems teko. Tačiau tyrimo idėjai buvo pritarta sąjunginėse žinybose, jis pradėtas visose sąjunginėse respublikose. Apimtyms buvo įskaičiuojamos į bendrą alkoholio suvartojimą. Taigi statistikų pastangos nebuvo bevaisės.

Gyventojų, sveikatos apsaugos, kultūros ir švietimo statistika buvo rengiama viename skyriuje. Nuo 1954 m. jam vadovavo žinoma statistikė demografė V. Grigaitė. Sudarius du skyrius, ji liko gyventojų ir sveikatos apsaugos statistikos skyriaus vadove, vėliau ją tapo M. Karalienė. Šis skyrius

pasižymėjo iniciatyva, naujovėmis (ypač aktualiomis analizėmis, palyginimais su kitomis šalimis, pranešimais), jo darbai, ypač apibūdinantys demografinę padėtį, buvo pateikiami kaip pavyzdžiai kitoms sąjunginėms respublikoms, skyrius pradėjo gyventojų skaičiaus ir sudėties pagal lytį ir amžių prognozes. Pažymėtina, kad daugelį metų tik menka demografinės statistikos dalis pasiekdavo viešumą. Didelė jos dalis buvo įslaptinta. Tik šeštajame dešimtmetyje buvo leista (argumentuotai prašant Lietuvos statistikams) kai kuriuos duomenis skelbti su žyma „Tarnybiniam naudojimui“. Lietuvos statistikai pirmieji pradėjo leisti demografinės statistikos biuletenį, kuris kasmet vis storėjo, nes duomenys buvo aktualūs. Buvo supaprastintas priėjimas prie šių duomenų mokslininkams. Vėliau tokį biuletenį pradėjo leisti Latvija, Moldavija, o galiausiai – ir sąjunginė CSV. Kiek vėliau buvo pradėtas leisti demografijos metraštis. Mirčių statistikos kokybę labai pagerino įdiegta tarptautinė ligų ir mirčių klasifikacija. Visi šie darbai yra didelės išliekamosios vertės.

Pasirengiant 1959 m. surašymui buvo sudarytas gyventojų surašymų skyrius (vadovai V. Lukoševičius, P. Adlys, Z. Kuncevičius, I. Mazurienė), organizavęs surašymus, rengęs ir skelbęs rezultatus. Buvo atlikti keturi surašymai – 1959, 1970, 1979 ir 1989 m. (pastarajame pirmą kartą gyventojų buvo klausiama apie gyvenamuosius būstus ir jų kokybę). Surašymai pakankamai tiksliai atspindėjo gyventojų demografinę ir tautinę sudėtį (pagrindinės tautybės dominavimą), išsilavinimo augimą, skirtingų ūkio sričių darbuotojų profesinę sudėtį pagal tada taikytus klasifikatorius. Paskutinio, vykusio nepriklausomybės atkūrimo išvakarėse, surašymo rezultatai buvo sėkmingai naudojami nepriklausomos Lietuvos valstybės institucijose. To meto gyventojų statistikos būklę parodo ir toks pavyzdys. 1991 m. mokslininkų demografų ir statistikų buvo pradėtas rengti pranešimas apie Lietuvos gyventojų demografinę raidą ir politiką Jungtinių Tautų organizuojamai tarptautinei gyventojų ir vystymosi konferencijai, vykusiai 1994 m. Kaire. Pranešimo pagrindu tapo sukaupti statistikos duomenys, jų dinaminės eilutės buvo visiškai pakankamos.

Statistikos sistemoje – centre, rajonų ir miestų statistikos įstaigose – dirbo daug iniciatyvių, kvalifikuotų, sąžiningų ir mylinčių savo profesiją žmonių. Galima pasidžiaugti, kad jie tapo pagrindiniais nepriklausomos Lietuvos valstybės statistikos sistemos kūrėjais. Statistikos departamentui buvo ką perimti, plėtoti ir tobulinti.

STATISTIKOS LEIDYBOS DARBAI

Svarbiausią statistikos produktą – metrašį, mėnesinius ir kitokio periodiškumo leidinius, kuriuose buvo pateikiami visų statistikos sričių informacija, rengdavo (kartu su atitinkamais skyriais) suvestinės statistikos skyrius. Kurį laiką jam vadovavo V. Kornijenkovas, o nuo 1979 m. – C. Bučelytė. Tai buvo atsakingas darbų baras, per kurį eidavo visa informacija valdžios ir mokslo institucijoms, spaudai, jis rengdavo medžiagą pagal įvairius pavedimus, atsakymus į paklausimus.

Pirmas statistikos metrašis buvo išleistas 1957 m. Jis vadinosi „Lietuvos TSR ekonomika ir kultūra“, o nuo 1979 m. – „Lietuvos TSR liaudies ūkis“. Buvo leidžiamos dvi knygos – lietuvių ir rusų kalba. Pavartykime kad ir 1988 m. metrašį. Pradedama skyreliu apie teritoriją ir gyventojus, pateikiami ūkio vystymo bendrieji ekonominiai rodikliai (visuminis visuomeninis produktas, nacionalinės pajamos, materialinės sąnaudos, pagrindinių fondų atnaujinimo koeficientai, viena respublikos diena – pagaminta pagrindinių gaminių, suteikta paslauga). Taip pat skelbiama informacija apie gamybinių ūkio šakų veiklos rezultatus, mokslo ir technikos pažangą, kuro ir energijos sunaudojimą, gamtos išteklius ir jų naudojimą (žemės ir vandens), kenksmingų medžiagų išskyrimą, sugavimą ir nukenksminimą, lėšas aplinkosaugai. Nemažai socialinių rodiklių: darbas ir jo apmokėjimas, mažmeniniai prekių pardavimai ir paslaugos, butų statyba, švietimas ir kultūra, sveikatos apsauga, teisminė statistika. Yra finansų ir kredito rodikliai. Pažymėtina, kad pateikiama 1987 ir 1988 m. eksporto struktūra, šalių (ne tik sąjunginių respublikų) lyginamoji dalis eksporte, užsienio prekybos apyvarta. Taigi iš metraščio galima susidaryti išsamų vaizdą apie to meto šalies ūkį, socialinę ir ekonominę padėtį, kultūrą. Pateikiamos lentelės gerai apgalvotos, analitiškos. Beje, pasiremami sukauptais duomenimis, dalį jų gavę iš sąjunginės CSV, Lietuvos statistikai 1991 m. sugebėjo išleisti statistikos rinkinį „Lietuva ir užsienio šalys“. Paskutiniame dešimtmetyje buvo leidžiami demografijos ir žemės ūkio statistikos metraščiai, visuomet buvo leidžiami šakiniai statistikos leidiniai (pramonės, statybos, transporto, žemės ūkio, kultūros, švietimo ir kt.). Paminėtini mėnesiniai pranešimai apie ūkio plano vykdymą. Pradžioje buvo pateikiama statistinė analitinė apžvalga, toliau – lentelės.

IŠVADOS

Galima teigti, kad tarybiniu laikotarpiu buvo atlikta nemažai įdomių ir svarbių statistikos darbų. Tikėtina, kad buvo realiai atspindima vadinamųjų gamybinių šakų veikla, pateikiami socialinės raidos (pagal to meto sampratas) rodikliai, užtikrintas gyventojų statistikos patikimumas, pradėta rengti makroekonomikos statistika. Labai svarbu, kad statistikos darbai leido atsakyti į bene svarbiausią klausimą – ar Lietuva yra Sąjungos išlaikytinė. Statistikos faktai patvirtino, kad ne. Laiku buvo pateikti statistikos skaičiai, reikalingi 1992 m. Lietuvos ekonominės politikos memorandumui.

Apibendrinant galima sakyti, kad tarybinė statistika metodologine ir organizacine prasme buvo griežtai centralizuota sąjunginė respublikinė sistema (paskutiniaisiais dviem dešimtmečiais galima buvo įtraukti ir tik respublikinėms reikmėms skirtus rodiklius). Tačiau egzistavusi sistema leido rengti statistinius rodiklius, palyginti tiksliai (pagal to meto sampratas ir tikslus) atspindinčius ekonominę, socialinę ir demografinę būklę. Paskutiniame dešimtmetyje pradėjo formuotis makroekonomikos

statistika, visuomet buvo rengiamos analitinės statistinės apžvalgos (mėnesinės, ketvirtinės, metinės), dauguma rodiklių buvo skaičiuojami pagal miestus ir rajonus, dedamos pastangos statistikos praktikai tobulinti.

Tačiau nemažai svarbiausių rodiklių (ypač visuminio visuomeninio produkto, nacionalinių pajamų, finansų ir kainų) buvo nepalyginami tarptautiniu mastu. Palyginti galima buvo tik demografinius ir natūrinius gamybos rodiklius. Suprantama, tai riboja statistinės, ypač palyginamosios, analizės galimybes. Per mažai dėmesio buvo skiriama imčių metodui (nors tikimybių teorijos ir matematinės statistikos lygis Lietuvoje buvo aukštas). Galbūt tuo metu tai neatrodė gyvybiškai svarbu. Juk dauguma rodiklių buvo rengiama pagal miestus ir rajonus. Ar tai būtų buvę įmanoma taikant imčių metodą? Be to, statistika buvo grindžiama ūkio subjektų ataskaitomis.

Paskutiniaisiais dešimtmečiais susiformavo nacionalinis statistikų kolektyvas, sukurta stipri ir pagal tą laikmetį pažangi techninė bazė (įskaitant miestų ir rajonų statistikos įstaigas). Visa tai tapo tvirtu nepriklausomos Lietuvos valstybės ir Sąjungos respublikų teritorinių darinių statistikos pagrindu.

LITERATŪRA

Baušys, J. 2003: Gyvenimas po skaičių skraiste, *Mokslas ir gyvenimas*, 2003, Nr. 11 (551).

Fridbergas, Š. 1988: *Buržuazinės Lietuvos pramonė*, Vilnius: leidykla „Mintis“.

Lietuvos gyventojai: demografinė raida ir politika, pranešimas tarptautinei Jungtinių Tautų gyventojų ir vystymosi konferencijai, Vilnius: Statistikos departamentas prie LRV, 1993.

Martišius, S. 1999: Sovietinės statistikos keliai ir klystkeliai, *Lietuvos statistika XX amžiuje*, Vilnius: Statistikos departamentas prie LRV, p. 108–120.

Laškovas, J., Molienė, O., Stasiulionis, M., Valkauskas, R. 1989: *Socialinė-ekonominė statistika*, Vilnius: leidykla „Mintis“.

Statistikos metraštis 1988, Vilnius: Valstybinis statistikos komitetas.

Vaitekūnas, S., Adlys, P., Perkumas, L. 1986: *Karta keičia kartą*, Vilnius: leidykla „Mokslas“.

Vaitekūnas, S. 2006: *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.